

VARAŽDINSKA VOJNA KRAJINA - POSEBAN RAZVOJ JEDNE MIKROREGIJE U PODRAVINI WARASDINER GRENZE - EXTRA ENTWICKLUNG EINE MIKROREGION IN DRAUTALLGEBIET (PODRAVINA)

Mr. sc. Marc Stefan Peters
Sveučilište u Beču

Primljeno: 5. 9. 2004.
Prihvaćeno: 28. 10. 2004.
Rad ima dvije pozitivne recenzije
UDK/UDC
Stručni rad
Professional paper

SAŽETAK

Nekoliko puta u povijesti austrijskog vojnog kordona u Hrvatskoj Varaždinska je krajina postala polazištem procesa koji su se ubuduće proširili na cjelinu vojnokrajiške ustanove. Riječ je najprije o krajiškoj organizaciji u 17. te o reformama u 18. stoljeću, a potom prije svega o ukidanju Vojne krajine u drugoj polovici 19. stoljeća. U kontekstu likvidacije kordona (osobito u pretpovijesti ovog procesa) specifičan geografski položaj Varaždinske krajine igrao je veliku ulogu. Pogled na statističke podatke iz 19. stoljeća pokazuje da je Varaždinska krajina bila dio ravnomjerno oblikovanog i strukturiranog vojnokrajiškog sustava u Hrvatskoj i Slavoniji.

Ključne riječi: geografski položaj Varaždinske krajine, razvoj Varaždinske krajine, reforme na kordonu, razmeđivanje Varaždinskoga generalata i banske Hrvatske, klasičan tip krajiške ustanove, statistika Varaždinske krajine

Hauptwörter: geographische Lage Warasdiner Grenze, Entwicklung der Warasdiner Grenze, eine Reforme in Kordon, neue Grenze zwischen den Warasdiner Generalat und banische Kroatien, klasische Type grenzmilitärische Verwaltung, die Statistyk Warasdiner Grenze

Habsburgovci su već od ranog 16. stoljeća protiv napada ekspanzirajućeg Osmanskog Carstva korak po korak izgrađivali Vojnu krajinu. Iako taj obrambeni pojas nije bio jedina institucija te vrste u europskoj povijesti, može se utvrditi da je graničarsko društvo koje se formiralo na vojnokrajiškom području predstavljalo europsku posebnost. Nakon što su habsburški vladari odvojili spomenuti prostor od teritorija feudalnog Hrvatskog kraljevstva seljaci su, gotovo potpuno oslobođeni od feudalnih dužnosti, na osmanskoj granici preuzeli obavezu doživotne vojne službe unutar većeg prostora uzduž granične crte. Sve to jasno pokazuje interesnu zajednicu Habsburgovaca i graničara. Dok su prvi bili ovisni o koncentraciji vojnih snaga na granici, drugi su mogli uživati u privilegiranom statusu sve do druge polovice 19. stoljeća, kada dolazi do zemljišnog rasterećenja u provincijalnim dijelovima Hrvatske i Slavonije. Protivnici već spomenute interesne zajednice habsburških vladara i graničara bili su staleži u provincijalnoj

Hrvatskoj koji su težili reinkorporaciji područja Vojne krajine u sastav hrvatskih zemalja i reintegraciji graničara u feudalni sustav.

Karlovački mir iz 1699. godine označava važan preokret u povijesti Habsburškog carstva i Vojne krajine. Ponovno ujedinjenje dotad osmanskih dijelova Ugarskog i Hrvatskog kraljevstva s matičnim zemljama (što u konkretnoj povijesnoj situaciji znači i ujedinjenje s većim tijelom Austrijske monarhije) vodi do značajnih promjena na srednjoeuropskoj zemljopisnoj karti. Iako se osmanska vojna snaga, a time i pritisak Porte na bečki dvor, tijekom sljedećih desetljeća stalno smanjuje, bečki interes za vojni bedem u jugoistočnim zemljama monarhije i dalje postoji. Tijekom apsolutizma važnost Vojne krajine kao "izvor jeftine vojske"¹ sve se više povećava. Tako ni poslije Karlovačkog mira ne dolazi do pakta među Habsburgovcima i graničarima jer je za krajiško stanovništvo život na kordonu još znatno atraktivniji od egzistencije unutar feudalnog sustava Banske Hrvatske. Posljedica obnovljene interesne konstelacije poslije Karlovačkog mira za bečki dvor znači prenošenje isprobanog vojnokrajiškog sustava na granične crte novoosvojenih teritorija te kroz raznovrsne upravne reforme postupno ostvarenje integracije krajiških vojnih jedinica u uži organizacijski sklop redovite austrijske vojske. Osim toga, Vojna krajina na granici Osmanskog Carstva dobiva i dodatnu funkciju tzv. sanitarnoga kordona. Kratko rečeno, tijekom 18. stoljeća Vojna se krajina i u kvalitativnom i u kvantitativnom pogledu i dalje gradi.

Karakterističan detalj ovog konteksta je činjenica da je jedan od najstarijih dijelova vojnog kordona - tzv. Varaždinska vojna krajina - ostao u funkciji i poslije 1699. godine. Da je vojnokrajiški sustav na ovom području kordona bio sačuvan iako je tijekom Karlovačkog mira izgubio svaku geografsku vezu s granicom Osmanskog Carstva je razumljivo

- 1.) po gore spomenutoj novoj austrijskoj vojnokrajiškoj politici koja je krajiškim vojnim jedinicama novu važnost dala izvan užeg okvira granične službe i
- 2.) po gore spomenutim socijalnim interesima krajiškog stanovništva.

Nije samo udaljenost Varaždinske krajine od osmanske granice tom području dala karakter lokalne posebnosti u Podravini. Rudolf Kizling istaknuo je da je specifičan geografski položaj Varaždinske vojne krajine, koja se nalazila između civilne Hrvatske i civilne Slavonije, poslije Karlovačkog mira znatno otežavao rad banskih upravnih ustanova.² Taj primjer jasno ističe pitanje izgradnje prometnih veza između civilne Hrvatske i civilne Slavonije. Civilna uprava ugarsko-hrvatskih zemalja trebala je koordinirati sve projekte s bečkim ustanovama koje su bile nadležne za promet u Vojnoj krajini, najprije s Dvorskim ratnim vijećem, a poslije revolucije 1848./49. s Ministarstvom rata.

Spomenuta iznimna situacija Varaždinske krajine je u sklopu raznovrsnih diskusija o ukidanju Hrvatsko-slavonske vojne granice u 18., a ponajviše u 19. stoljeću često vodila do toga da su hrvatski staleži, kasnije i nacionalni političari, predložili razrješavanje Varaždinske granice kao prvi korak prema postupnom ukidanju cijelog vojnokrajiškog sustava. Konačno je ta verzija bila ostvarena kada je 8. lipnja 1871. počeo praktični proces razvojačenja Vojne krajine na području Varaždinsko-križevačke i Varaždinsko-đurđevačke pukovnije (s komunitetom Bjelovara i Ivanić Grada) te komuniteta Senja i općine Siska.

¹ VALENTIĆ, Mirko: Vojna krajina i pitanje njezina sjedinjenja s Hrvatskom 1849. - 1881.; Zagreb 1981.; str. 17.

² Usp. KISZLING, Rudolf: Die Einrichtung der österreichischen Militärgrenze; str. 179-185 (182) u: Mayer, Theodor (urednik): Südostdeutsches Archiv; 9. svezak; München 1966: "Der noch weit zurückliegende Warasdiner Grenzdistrikt blieb aber in seiner zurückgezogenen Lage erhalten. Durch ihn wurde das nicht-militärische Zivilkroatien, auch das Provinziale genannt, von dem östlich davon liegenden Zivilslawonien getrennt, was der von Agram aus gelenkten politischen Verwaltung einige Schwierigkeiten bereitete."

RAZVOJ “KLASIČNOG TIPA” VOJNOKRAJIŠKOG SUSTAVA U VARAŽDINSKOJ KRAJINI DO 1807.

U početku organizacije Vojne krajine u Hrvatskoj u 16. stoljeću Varaždinska se krajina još zvala Slavonska krajina (ne zamijeniti s nazivom Slavonska krajina koji je upotrijebljen poslije Karlovačkog mira). Tek nakon regulacije graničarskih prava zakonom Statuta Valachorum iz 1630. dolazi do preimenovanja stare Slavonske krajine u Varaždinski generalat.³ U javnim i polujavnim austrijskim publikacijama često je bilo riječi o tom Varaždinskom generalatu pa i poslije definitivna ukidanja samostalne varaždinske generalkomande 1783., što pokazuje da je pojam Varaždinskog generalata postao opći zemljopisni naziv.

Regulacija graničarskih prava je zakonom Statuta Valachorum najprije bila ograničena na Varaždinski generalat, ali uskoro se uvodi i u drugim dijelovima Vojne krajine⁴ pa je Varaždinski generalat u ovom slučaju služio kao primjer za cjelinu vojnokrajiške ustanove. Normiranje prava bila je reakcija cara Ferdinanda II. na masovno doseljavanje kršćanskih izbjeglica s područja Osmanskog Carstva poslije tzv. dugog turskog rata između 1591. i 1606. godine. Većim obiteljskim zajednicama, koje su u pravilu tradicionalno živjele u zadrugama, dodijeljena su vlastita zemljišta. Na toj gospodarstvenoj bazi zadruge su mogle poslati neke članove u vojnokrajišku službu. Tako su krajiška zemljišta više od 300 godina bila materijalna baza graničara i temelj samofinanciranja vojnokrajiškog sustava.

Neposredno nakon cezure Karlovačkog mira 1699. godine ugarsko-hrvatski staleži zahtijevali su ukidanje Varaždinskog generalata, ali do toga nije došlo zbog opće važnosti krajiške vojne snage za cjelokupnu monarhiju i socijalnih interesa graničara. No, s obzirom na prvi aspekt, valja spomenuti da je u konkretnoj povijesnoj situaciji poslije 1699. tek buna kneza Rákóczija između 1703. i 1711. bečkom dvoru u punoj mjeri predočila veliku važnost graničara za opće vojne potrebe monarhije. Čak su se graničari Varaždinskoga generalata i dobrovoljno javljali za vojne akcije protiv Rákóczija (što više nije imalo nikakve veze sa zaštitom od osmanskih napada) kako bi spriječili razvojačenje njihova dijela krajine i reintegraciju u feudalni sustav.⁵

U 18. stoljeću graničari su se već borili na svim bojištama na kojima je Habsburška Monarhija bila prisutna te to stoljeće prije svega ima značenje epizode reforma na kordonu. Ciljevi reforma bili su jačanje utjecaja bečkih središnjih ustanova na strukturu krajiške komande, normiranje i izjednačavanje pravne situacije, integracija krajine u opće austrijske vojne strukture te povećavanje efikasnosti vojnokrajiškog instituta. U tom je smislu Joseph Friedrich von Sachsen-Hildburghausen dobio zadatak za širu obnovu vojnokrajiškog sustava. Svoj rad je počeo 1735. u Varaždinskom generalatu.⁶ Sve nadležnosti Dvorskog ratnog vijeća u Grazu ukidaju se 1743. godine. Kada je 1746. izbila buna varaždinskih graničara protiv reforme bečkog dvora (Gunther E. Rothenberg tvrdi da se točni uvjeti ne mogu potpuno rekonstruirati), Hildburghausen je potvrđivanjem privilegija pravoslavnim graničarima u Varaždinskom generalatu mogao zaustaviti taj nemir.⁷

Krajiška prava iz 1754. riješila su “pitanje vlasništva zemlje u Vojnoj krajini”, i to “u tom smislu da je sva zemlja proglašena carskim posjedom - lenom”⁸ pa su graničari koji su napustili

³ AMSTADT, Jakob: Die k. k. Militärgrenze 1522-1881; disertacija, Würzburg 1969.; str. 97.

⁴ Isto.

⁵ Usp. AMSTADT, str. 134/135.

⁶ HIETZINGER, Karl Bernh[ard] von: Statistik der Militärgrenze des österreichischen Kaiserthums; 3 sveska; Beč 1817., 1820. i 1823.; svezak 3, str. 15.

⁷ ROTHENBERG, Gunther E.: Die österreichische Militärgrenze in Kroatien 1522 bis 1881; str. 107.

⁸ VALENTIĆ, str. 15.

krajinu izgubili sva prava na svoja zemljišta. Međusobni odnos zemljišnog posjeda i vojne službe u krajini Karl Kaser je u formuli opisao: “Grundeigentum ohne die prinzipielle Verpflichtung zum Militärdienst war genauso unmöglich wie Militärdienst ohne Grundbesitz.”⁹ Krajiška vojska je po uzoru na redovnu vojsku bila raspoređena u pukovnije, a raznovrsnim pukovnijama bile su dodijeljene odgovarajuće upravne jedinice Vojne krajine pod vodstvom pukovnika. Po tome je Varaždinska krajina bila podijeljena na područja Varaždinsko-križevačke pukovnije br. 5 i Varaždinsko-đurđevačke pukovnije br. 6. Sjedište obiju pukovnija nalazilo se u Bjelovaru. Proces regulacije granične crte između Varaždinskoga generalata i civilne Hrvatske u drugoj polovini 18. stoljeća izazvao je velike neprilike. Stvar je bila u tome što su krajiška prava iz 1754. zabranila bilo koji zemljišni posjed provincijalnim feudalcima unutar krajiških područja pa je došlo do slučaja izmjene određenih mjesta. U kontekstu regulacije granice Varaždinske krajine zagrebački je biskup igrao veliku ulogu. Predmet spora između njega i vojne uprave bio je pripadnost mjesta Ivanića, koji je 1765. definitivno postao dijelom Vojne krajine.¹⁰

Ivanić je bio jedan od tzv. krajiških “komuniteta”. Ta mjesta s određenim privrednim privilegijama trebala su služiti gospodarstvenom razvoju u Vojnoj krajini. U Varaždinskoj krajini su taj status najprije imali sjedište generalkomande i obiju pukovnija Bjelovar te Koprivnica i već spomenuto mjesto Ivanić, ali je Koprivnica na sjevernom kraju Varaždinskoga generalata 1768. godine bila isključena iz krajiškog teritorija pa sjedinjena s provincijalnom Hrvatskom.¹¹ Zajedno s kantonalizacijom austrijske Vojne krajine od početka 80-ih godina 18. stoljeća došlo je do većih promjena unutarne krajiške uprave kada su vojni komandanti ustupili najveći dio civilnih kompetencija posebnim časnicima.¹² To je ponajprije značilo olakšanje rada preopterećenih krajiških pukovnika, ali su se tijekom Napoleonovih ratova pokazali praktični nedostaci novog sustava pa je cijela krajiška administracija bila ponovno reformirana krajem 18. stoljeća u smislu kompromisa između prethodnih rješenja.¹³ Nova kodifikacija krajiških prava od 1807. godine zapravo predstavlja kraj konsolidacije “klasičnog tipa” Vojne krajine.

VARAŽDINSKA KRAJINA U 19. STOLJEĆU I KRAJ VOJNOKRAJIŠKE USTANOVE

Ako je riječ o “klasičnom vojnokrajiškom tipu”, onda treba istaknuti da se taj pojam odnosi na sve zapadne dijelove krajine koji su u spomenutim reformama bili uniformirani po unutarnjoj organizacijskoj strukturi do 1807. godine (iznimka je bila Vojna krajina u Sedmogradu).

Uvid u statistički materijal koji je Karl Berhnhard von Hietzinger prikupio između 1817. i 1823. pokazuje da, primjerice, usporedba gustoće stanovništva ili omjera između muškog stanovništva i vojnika u Varaždinskoj krajini s odgovarajućim podacima drugih dijelova “uniformirane” krajine ne ukazuje na nikakvu ekstremnu poziciju bivšeg Varaždinskoga generalata.¹⁴ To je važan pokazatelj da specifična geografska pozicija Varaždinske krajine nije

⁹ KASER, Karl: Freier Bauer und Soldat; Die Militarisierung der agrarischen Gesellschaft an der kroatisch-slawnischen Militärgrenze (1535-1881); Wien/Köln/Weimar 1997.; str. 646.

¹⁰ Usp. SCHUMACHER, Rupert von: Des Reiches Hofzaun; Geschichte der deutschen Militärgrenze im Südosten; Darmstadt 1942.2; str. 168/69 i HIETZINGER, svezak 2, str. 419.

¹¹ HIETZINGER, svezak 2., str. 404.

¹² AMSTADT, str. 197/198.

¹³ Usp. isto, str. 202/203.

¹⁴ S obzirom na gustinu stanovništva usp. HIETZINGER, svezak 3, str. 282 i s obzirom na razmjer muških stanovnika i vojnika isto, str. 327.

značila strukturalnu posebnost varaždinskih pukovnija unutar vojnokrajškog sustava u prvoj polovici 19. stoljeća. Vrijeme između Bečkog kongresa i četrdesetosmaške revolucije poznato je kao doba relativne političke stabilnosti. U Vojnoj krajini se u to vrijeme ističe jedan fenomen koji je bio vezan s polaganim širenjem liberalnih ideja: sve više graničara tražilo je diobu svojih zadruga kako bi u užem obiteljskom okviru mogli voditi individualniji život. Podrazumijeva se da je tendencija te težnje štetila efikasnosti vojnokrajškog sustava pa su se bečke institucije protivile tom procesu sve do odluke o ukidanju Vojne krajine 1869. godine. Dosad nema toliko podataka o tome je li spomenuti socijalni fenomen u Varaždinskoj krajini u 19. stoljeću širio prekomjerno snažno ili slabo, ali Karl Kaser je pridonio zanimljiv detalj ističući da je jedna istraga iz 1808./09. dovela do rezultata da na području Varaždinsko-križevačke pukovnije nije bio poznat nikakav slučaj prethodne tajne diobe zadruge.¹⁵

Revolucija iz 1848./49. ne vodi do razvojačenja Vojne krajine zato što su graničari bili potrebni u borbi protiv mađarske revolucije, zajedničkog neprijatelja bečkog dvora i hrvatskog nacionalnog pokreta. Postupnim ostvarivanjem zemljišnog rasterećenja u Banskoj Hrvatskoj u doba neoapsolutizma dotadašnji privilegirani status graničara gubi svoju valjanost, a konačno ostaju gotovo sve važne političke snage (i krajine i Banske Hrvatske) pri razvojačenju krajine. U ovoj pozadini Varaždinska krajina ponovno služi kao polazna točka u argumentaciji onih koji se zalažu za ukidanje krajiške institucije. Iako u potpuno drugoj političkoj situaciji, hrvatski se političari priključuju riječima predstavnika staleža iz prethodnih stoljeća o “dijelu krajine bez geografskih veza s turskom granicom” (u čemu se u drugoj polovici 19. stoljeća prije svega treba prepoznati strateški korak prema potpunoj likvidaciji krajiške ustanove). Prilog jednom pismu, odnosno konceptu pisma (?) Metela Ožegovića caru Franji Josipu I. od 16. ožujka 1861. pod naslovom “Wünsche der Croaten und Slavonier in Bezug auf die Militärgrænze” primjerno pokazuje taj način argumentacije:

*“Wenn es übrigens wohl begreiflich ist, daß eine plötzliche Aufhebung des Militärgrænzesystems durch die gegenwärtigen Zeitumstände vielleicht nicht rätlich erscheinen dürfte, so erscheint doch die baldige Anbahnung eines Uiberganges zu dem den gerechten Wünschen der Nation entsprechenden Zustande allerdings wenigstens hinsichtlich des, seit anderthalb Jahrhunderten schon kein Grenzgebieth mehr bildenden und das Provinzialgebieth Kroatiens und Slawonwiens zum großen Nachtheile des Landes von einander trennenden, Warasdiner Generalates nicht minder als in Bezug auf die dem Aufblühen der Industrie und des Handels unter der Militärverwaltung in dem Grenzgebieth gänzlich verschlossenen Städte und Communitäten wohl ausführbar und dringend empfohlen...”*¹⁶

Tipično je i to što se molba odnosi i na već spomenutu štetu koju geografski položaj Varaždinske vojne krajine između civilne Hrvatske i civilne Slavonije nanosi cjelini građanskih zemalja Hrvatske krune.

Činjenica je da nijedna takva molba nije bila realna prije nego što je bečki dvor izgubio interes za vojnokrajišku ustanovu. Preokret bečke politike došao je u kolovozu 1869. kada car popušta pritisku mađarskog ministra predsjednika Gyule Andrassyja. Prema mađarskom javnom mnijenju, po kojem je Vojna krajina ugrozila poziciju mlade mađarske nacionalne države, Andrassy je na kraju slomio otpor cara Franje Josipa I. protiv ukidanja Vojne krajine. Ionako je

¹⁵ KASER, str. 590.

¹⁶ Materijal je sačuvan u ostavštini Franje Filipovića u Austrijskom državnom arhivu (ratni arhiv) - usp. Kriegsarchiv (KA) Wien - B 13/7: Prilog pismu (konceptu pisma?) Metela Ožegovića cara Franji Josipu I. od 16. ožujka 1861. pod naslovom: “Wünsche der Croaten und Slavonier in Bezug auf die Militärgrænze”.

nova opća vojna obveza u monarhiji postala najvažnijim faktorom koji je relativirao važnost staroga kordona. Razrješavanjem varaždinskih pukovnija poslije 8. lipnja 1871. dolazi do početka ukidanja cijele Vojne krajine, koja je trajala još do 1. kolovoza 1881. godine.

ZUSAMMENFASSUNG

Einige Male in der Geschichte des österreichischen Militärkordons in Kroatien wurde die Warasdiner Grenze zum Ausgangspunkt für Prozesse, die sich in der Folge auf die Gesamtheit der Militärgrenzeinrichtung ausweiteten: Namentlich betrifft dies zunächst die Grenzorganisation im XVII. sowie die Reformen im XVIII. Jahrhundert, und dann vor allem die Auflösung der Militärgrenze in der zweiten Hälfte des XIX. Jahrhunderts. Im Kontext der Liquidierung des Kordons (besonders in der Vorgeschichte dieses Prozesses) spielte die spezifische geographische Lage des Warasdiner Generalates eine bedeutende Rolle. Ein Blick auf statistische Daten aus dem XIX. Jahrhundert zeigt, daß die Warasdiner Grenze Teil eines gleichmäßig ausgeformten und strukturierten Militärgrenzensystems in Kroatien-Slawonien war.

Charte von Kroatien, enthaltend die Agramer, Warasdiner und Kreuzer Gespanschaft nebst dem Karlstädter und dem Warasdiner Generalat, dem Banal und dem Seebezirk. Nach den besten Handzeichnungen und andern zuverlässigen Hilfsmitteln neu entworfen und gezeichnet von Karl Joseph Kipferling. Wien. bey Johann Schönburg Kupferstichhändler. 1834.